

UDK 2(497.6)(049.3)

Primljeno: 13. 02. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Emir Džambegović

PRISTOJNA POVRŠNOST NEZNANJA

(Srđan Puhalo, *Koliko stanovnici Bosne i Hercegovine znaju o religiji?*, Fondacija Konrad Adenauer, Sarajevo, 2021)

Monografija *Koliko stanovnici BiH znaju o religiji?* Srđana Puhala na 148 stranica nastoji dati odgovor na pitanje iz naslova tj. pokazati koliko stanovnici BiH znaju, kako svojoj tako i o drugim religijama. Ovo obimno kvantitativno istraživanje sprovedeno je u prvoj polovini 2021. godine na uzorku od 3535 ispitanika (871 student, 1715 drugih građana BiH, te 949 ispitanika koji ne žive u BiH). Sastoji se od uvodnog dijela i dva poglavlja u kojima se analizira znanje studenata i građana BiH o religiji. Posljednji dio je *Dodatak 1* koji donosi rezultate strukture varijable nacionalizam. Uz ispitivanje odnosa znanja o religijama sa etničkom pripadnošću ispitanika, autor ukazuje i na njegovu povezanost sa pojedinim socio-demografskim varijablama, kao i sa autoritarnošću, nacionalizmom, ideološkim preferencijama, samopercepcijom religioznosti i etničkom distancom.

U sklopu uvodnog poglavlja Puhalo predstavlja istraživanja religioznosti u BiH, kakvo je BiH kao multietničko i multikonfesionalno društvo nekada i danas, šta nam kazuju psihološke teorije religioznosti, osvrće se na vjeronauku u (osnovnim i srednjim) školama kao i na kurikulum i udžbenike predmeta vjeronauka, te daje pregled situacije u Evropi po pitanju religijskog obrazovanja u školama. Također, prikazuje i historijat religijskog obrazovanja u BiH, te kakva je s tim u vezi trenutno situacija u pogledu organizacije kod sve tri dominantne konfesije.

U naredna dva poglavlja prezentira rezultate zasnovano na dvije odvojene studije sa dva različita uzorka, a ilustruje ih kroz 87 tabela i 44 grafikona. U obje studije se

nalaze iste podteme: starozavjetno znanje; percepcija božanskog u različitim religijama; svete knjige; znanje o pravoslavlju, islamu, katoličanstvu; razlike između ispitanika s obzirom na socio-demografske varijable; razlike u znanju s obzirom na pohađanje vjeronauke i korelacije znanja o religiji sa drugim varijablama.

Rezultati provedenih istraživanja donose rezultate, i one očekivane i neočekivane, kao što su da:

- pripadnici pojedinih etničkih grupa najviše znaju o svojoj religiji;
- najmanje znanja ispoljavaju ispitanici koji trenutno studiraju;
- među studentima ne postoji razlika u znanju o pojedinim aspektima religije s obzirom da li su pohađali časove vjeronauke ili neki od alternativnih predmeta;
- kod studenata i kod građana nalazimo tendenciju, uz neznatna odstupanja, da sa porastom nacionalizma opada i njihovo religijsko znanje, a da, s druge strane, sa porastom mundijalizma rastu i znanja o religiji;
- postoji tendencija da se porastom religijskog znanja opada autoritarnost;
- sa porastom znanja o religiji raste spremnost studenata i građana da uspostave bliskije odnose sa pripadnicima drugih etničkih grupa koje žive u BiH.

Najveći naučni doprinos ove monografije su posljednja tri navedena nalaza istraživanja (o povezanosti religijskog znanja sa manjim nacionalizmom i autoritarnošću, a sa većom otvorenošću prema drugim grupama), prije svega zato što je, imajući u vidu historijat razvoja psihologije religije, vjerovatno najveći istraživački zadatak identifikovati karakteristike religioznih dimenzija. To su one karakteristike koje su korelat većoj prosocijalnosti, moralnosti, kao i otvorenosti ka drugim grupama ili, kraće rečeno, „zreloj religioznosti“.

Rezultati Puhalove monografije podržavaju ranije nalaze koji pokazuju da, što ljudi više znaju o religiji, više su otvoreni ka svijetu. Time se dolazi do zaključka da je problem religijske netolerancije prvenstveno povezan sa načinom na koji je neko religiozan, odnosno da li je riječ o deklarativnoj religioznosti koja se temelji na socijalnim identifikacijama, običajnoj i ritualnoj praksi, konformizmu i prilagođavanju društveno poželjnim normama. S druge strane iskrena religijska posvećenost, koju odlikuje objektivniji i analitičniji pristup religioznosti, sprečava i štiti od upadanja u uobičajene zamke međugrupne dinamike kojom se favorizuje sopstvena grupa, a nipodaštavaju i demonizuju drugi i drugačiji.

PROBLEMATIČNOST ZAKLJUČAKA

U sklopu završnog razmatranja Puhalo iznosi nekoliko interesantnih konstatacija. On kaže: „... usudićemo se da ustvrdimo da bi povećanje znanja o svojoj i drugim religijama učinilo bosanskohercegovačko društvo boljim nego što je danas. Ostaje otvoreno pitanje da li se to tiče samo znanja o religiji ili, uopšte, povećanja opšteg obrazovanja“ (str. 135). I zaista, teško je precizirati šta je presudno za povećanje ovakve vrste znanja. Da je na ovom iskazu ostao zaključak, ovu monografiju bismo mogli posmatrati kao osnov za neka daljnja istraživanja. Međutim, on nudi rješenje koje je upitno: „Iz ovoga proizlazi i pitanje da li je Bosni i Hercegovini potrebna reforma vjeronauke i nekonfesionalno obrazovanje“ (str. 135). Naime, ovakav stav je kontradiktoran samom istraživanju, iz dva razloga. Prvo, s obzirom da se u uvodu ističe kako je cilj istraživanja „utvrditi koliko studenti i građani Bosne i Hercegovine znaju o religiji generalno, ali i o pravoslavlju, islamu i katoličanstvu zasebno“ (str. 9), odakle potreba da se nude rješenja? Posebno ako uzmemo u obzir da je autor svjestan kako „istražujući znanje o pojedinim religijama, mi posredno saznajemo šta su (na)učili na časovima vjeronauke, istorije, geografije, maternjeg jezika, ali i kroz lično neformalno obrazovanje i informisanje preko medija“ (str. 9). Zato ostaje pitanje zbog čega autor monografije nije predložio obogaćivanje religijskog obrazovanja i kroz predmete (h)istorije/povijesti, maternjeg jezika..., ili da se napori akademske zajednice i nevladinog sektora više usmjere ka ojačavanju neformalnog znanja i informisanja kroz medije, a ne u smjeru reforme vjeronauke.

Autor od 26. do 43. stranice studije čitatelje upoznaje sa nastavnim planovima i programima tri vjeronauka, a svi oni, ustvrdit će, imaju isti cilj, da proizvedu: „... religijsku posvećenost jednoj određenoj vjeri, ili, drugim riječima, da ojačaju „učenikovu vjeru u određenu religijsku tradiciju“ (Hobson & Edwards, 1999. 17), te da se „o različitim religijskim tradicijama, etničkim konfliktima, itd., obično se raspravlja s tačke gledišta određene religije“ (str. 27). Zato ostaje pitanje, zašto onda svu odgovornost za nivo obrazovanja po pitanju poznavanja religije (i generalno i zasebno) on isporučuje samo vjeronaukama? Posebno zbog toga što cilj svake vjeronauke nije da navede da se uči o drugim vjerama, premda u okviru islamske nauke se nalaze i takve nastavne jedinice sa svrhom širenja tolerancije.

Pored toga, Puhalov ovaj zaključak je i kontradiktoran jer previđa drugi zaključak svog istraživanja kojim je pokazao da među studentima ne postoji razlika u znanju o pojedinim aspektima religije s obzirom na to da li su pohađali časove vjeronauke ili neki od alternativnih predmeta. Stoga se pitamo zašto u zaključku smatra da: „Izgleda

da bi učenje o različitim religijskim vjerovanjima i praksi bez ugrožavanja vjerovanja ili želje za praktikovanjem bosanskohercegovačko društvo učinilo boljim“ (str. 135). S tim u vezi predlaže: „Jedan od oblika nekonfesionalnog religijskog obrazovanja je “učenje o religijama”. Takvo obrazovanje bi imalo za cilj da mladi ljudi nauče o načelima različitih vjera u svrhu razvijanja društvene tolerancije kojoj demokratije teže“ (str.135). Zaista, da je neki od onih predmeta koji su alternativni vjeronauci i po čemu pokazao bolje rezultate, možda bi i sam zaključak imao smisla. Štaviše, sam autor, osvrćući se na rezultate nekih ranijih istraživanja, kaže: „Roditelji čija djeca pohađaju društvo, kulturu, religiju su najmanje zadovoljni sadržajem predmeta i onim što nauče. Zadovoljniji od njih su roditelji djece koja pohađaju nastavu zdravih životnih stilova, dok su najzadovoljniji roditelji djece koja pohađaju nastavu vjeronauke“ (str.43). Ovako nas ostavlja u velikoj nedoumici o osnovanosti i motivima izvođenja ovakvog zaključka.

Odgovor bi mogao biti u samom uvodu monografije, gdje o religiji ovako kazuje: „Prošlo je oko trideset godina od kada se na „velika vrata” religija vratila u Bosnu i Hercegovinu. Nakon četrdeset pet godina tavorjenja u socijalizmu, religija je ušla je u institucije sistema, parlamente, političke partije, vojsku, policiju, bolnice, škole, medije. Religija je potisnula jezik, kulturu i postala najvažniji element naših etničkih identiteta. To je dovelo do toga da univerzalne religijske poruke o ljubavi, poštenju, moralu, budu svedene na etničko” (str. 133). Time ne samo da ignoriše i druge pojave koje su karakterisale isti period, kao što su prelazak na višepartijski sistem (prvi izbori su održani 18. novembra 1990. godine), nego religiji ispostavlja račun za svođenje univerzalnih religijskih poruka o ljubavi, poštenju i moralu na etničko. To znači da je religija odgovorna (budući da „ušla je u institucije sistema, parlamente...” i za sve političke odluke, stvarajući dojam da je „religija“ entitet koji je izvršio alijenizaciju unutar cijelog bh. društva ili da rukovodi političkim životom u BiH uz posjedovanje većinskog udjela u svim političkim organizacijama/partijama, vojsci, policiji, bolnicama, medijima, parlamentima...

PROBLEM SA UPITNIKOM

Pohvalno je priznanje autora koji ukazuje na to da „naši uzorci nisu reprezentativni, pa samim tim treba biti oprezan kod donošenja zaključaka i generalizacija“ (str.135), a koje iznosi u posljednjem poglavlju „Nedostaci istraživanja“. Tu navodi da ih epidemija virusa COVID-19 u trenutku anketiranja dovela u različite režime rada. Tako se na nekim univerzitetima nastava odvijala u učionicama, dok su drugi

praktikovali isključivo onlajn nastavu, a treći kombinaciju te dvije vrste nastave. Zato nisu imali jednak pristup svim univerzitetima i fakultetima, pa je „ulazak” na fakultete ovisio o dobroj volji menadžmenta i profesora. Kako je anketiranje provedeno tamo gdje bi ih pustili, a ne gdje su željeli uraditi, to ih je dovelo do toga da u okviru uzorka nema dovoljnog broja studenata tehničkih fakulteta, što je vjerovatno uticalo na same rezultate. Na nekim univerzitetima ankete su urađene metodom papir-olovka, na drugim je to rađeno onlajn.

Posebno interesantan je sam upitnik, koji je sastavljen iz više dijelova. Očekivano prvi dio čine podaci o ispitanicima, tj. njihove sociodemografske karakteristike, a drugi dio upitnika se sastojao od tri izjave koja se tiču autoritarnosti. Treći dio upitnika činio je test znanja koji se sastojao od dvadeset i pet pitanja. Od ukupnog broja pitanja, četiri su pitanja oko kojih se i katoličanstvo i islam i pravoslavlje slažu. To su: „Za koliko dana je Bog stvorio svijet?”, „Ko je bio spreman da žrtvuje sina, da bi dokazao svoju vjeru u jednog Boga” i sl., a potom su uslijedila pitanja kako hrišćanstvo, islam i judaizam opazaju „božansku” prirodu Isusa Hrista i koje su najvažnije svete knjige za hrišćane, jevreje i muslimane. Pored toga tu su i pet pitanja specifičnih za pravoslavlje, pet pitanja koja su se tiču znanja o islamu i četiri pitanja specifična za katoličanstvo. Četvrti dio upitnika činile su dvije skale – „Nacionalizam” i „Etnička distanca”.

Posebno zanimljiva su dva pitanja. Jedno je pogrešno postavljeno pa je i očekivani odgovor pogrešan. Štaviše, oni koji bi odgovorili onako kako je Puhalo zamislio, bili označeni kao oni koji imaju opće znanje o islamu. Tako on kaže: „Najveći islamski praznik se zove Kurban Bajram i to je znalo 4,5% studenata” (str. 71). Muslimani nemaju jedan „najveći islamski praznik”, nego dva takva blagdana koje nazivamo bajrami.¹ Stoga bi ispravno bilo pitanje kako se zovu najveći islamski blagdani, a tačan bi bio odgovor bajram(i). Svjestan svoje greške, očito postfestum, Puhalo kaže (bold E. Dž.): „Važno je napomenuti da muslimani slave dva Bajrama, Kurban i Ramazanski, jer mnogi ispitanici su kao odgovor napisali samo Bajram, ne precizirajući tačno o kojem se radi i taj odgovor **nije prihvaćen kao tačan**. Ne postoji statistički značajna razlika između pripadnika tri etničke grupe kod ovog pitanja (tabela 30)” (str. 71). Po ovome se vidi da Puhalo nije uzeo u obzir upitnike iz ranijih

¹ Ovo praksa se zasniva hadisu (izrijeku) poslanika islama Muhameda (s.a.v.s. - mir Božiji s njim). Hadis glasi: Od Enesa prenosi da je “Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, došao u Medinu čiji su stanovnici imali dva praznika iz vremena džahilijeta u kojima su se igrali i zabavljali. Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, upitao ih je: ‘Koja su vam to ta dva dana?’, a oni su odgovorili: ‘Dva dana u kojima smo se zabavljali u vrijeme džahilijeta’. Na to im Poslanik reče: ‘Allah vam je ih zamijenio sa dva bolja praznika: Kurbanskim i Ramazanskim bajramom.’” (Ebu Davud, Es-Sunen, El-Mektebe el-asrije, Sidon, sv. 1, str. 295, br. 1134)

studija koje spominje na stranici 9, gdje skreće pažnju kako „istraživanje (Jusić i drugi 2009) provedeno među bugojanskim srednjoškolcima, 86 katolika i 282 muslimana, pokazalo je da (...) je procenat katolika koji su tačno odgovorili na pitanje o tome **šta se obilježava kroz dva Bajrama** tek 2,3%“ (str. 9).

Drugo interesantno pitanje je ono koje poznavanje katoličanstva povezuje sa poznavanjem broja sakramenata. Ima ih 7 (krštenje, krizma, euharistija, ispovijed, bolesničko pomazanje, svećenički red i ženidba), ali s obzirom na ovako postavljeno pitanje na koje treba odgovoriti „7“, pitamo se zašto nije korišteno pitanje slične težine prilikom ispitivanja islama, npr. koliko ima islamskih šarta ili imanskih šarta (tip: islamskih je 5, a imanskih 6). Uprkos svemu, ne mora biti da su ova dva pitanja presudna za osporavanje vrijednosti ovog istraživanja.

Puhalova studija je podsjetnik da je sastavljanje valjanog upitnika velik izazov. Svjestan problema autor priznaje: „... distribucija odgovora pomjerena je u desnu stranu, što ukazuje da je jedan broj pitanja bio previše lak za najveći broj ispitanika i to nam donekle ograničava otkrivanje nekih veza koje možda postoje u populaciji“ (str. 136). Uprkos svim navedenim ograničenjima, slažemo se sa autorom da treba vjerovati da dobijeni rezultati mogu značajno doprinijeti razumijevanju mjerenih fenomena, ali i da će ovo istraživanje biti podsticaj za neka nova istraživanja.

Puhalo na stranicama ove monografije nudi i veoma bitne informacije iz tzv. teorijskog okvira, ilustracije iz drugih istraživanja, kao i drugih konteksta, uz vrlo kvalitetan odabir korištene literature i uvide u rad drugih istraživača, kako iz BiH i regije, tako i iz svijeta. Istraživanje je ovo koje nas podsjeća na to da svjesnost o različitosti i naviknutost na istu ne znači i to da se (dovoljno) poznajemo. Čini se da je samo detaljno neznanje univerzalno, da se pristojna površnost podrazumijeva, a da nas sve spašava specijalizacija i želja za ekonomskim opstankom.

Adresa autora
Author's address

Emir Džambegović
Internacionalni univerzitet u Travniku
Fakultet za medije i komunikacije
emir.dzambegovic@gmail.com